

ساخت، اعتباریابی و رواسازی آزمون معنای زندگی براساس منابع اسلامی

زهره حیدری*

محمدرضا سالاری فر**

فاطمه شاطریان***

چکیده

این پژوهش به منظور ساخت و هنجاریابی پرسشنامه معنای زندگی براساس منابع اسلامی صورت گرفت. نوع پژوهش، توصیفی-تحلیلی و به روش پیمایشی انجام شد. با بررسی آیات و روایات، ۱۴۲ مورد در ۳۵ شاخص جایگزین شد. برای بررسی روایی محتوایی از نظرات متخصصان اسلامی و روان شناسی استفاده شد که تعداد شاخص ها به ۱۹ مورد رسید؛ سپس با انجام تحلیل عاملی بر نمونه ۴۴۰ نفری از دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی قم، سه عامل با عناوین «معناداری ارزشی»، «معناداری معرفتی» و «بی معنایی زندگی» به دست آمد. پایایی آزمون با سه روش «همسانی درونی»، «با آلفای کرونباخ (۰.۹۴)»، «دو نیمه سازی» و «بازآزمایی» بررسی و تأیید شد. روایی آن نیز با سه روش از روایی ملاکی (همگرا - واگرا - نظرخواهی از افراد خبره) و روایی سازه (اجرای تحلیل عاملی) بر کل نمونه بررسی و تأیید شد. به این ترتیب این آزمون، توانائی سنجش میزان معنای زندگی در افراد براساس منابع اسلامی را دارد.

واژگان کلیدی: آزمون معنای زندگی، اعتبار، روایی، منابع اسلامی.

مقدمه

به‌طور کلی، پرسش از معنای زندگی دغدغه فکری نوع بشر است و این موضوع، به‌ویژه بحث متفکران در طول تاریخ بشریت بوده است؛ از فیلسوفان یونان باستان گرفته تا شعرایی همچون مولوی و روان‌شناسانی مانند فرانکل (۱۹۶۳)، اما نحوه پاسخگویی به آن در دوران جدید به صورت خیلی جدی‌تری مورد توجه قرار گرفته است. معنا به‌طور عام به ارزش و هدف در زندگی اشاره دارد (استیگر، ۲۰۰۶، ص ۳).

توجه بیش از اندازه در رفع نیازهای مادی و غفلت از نیازهای معنوی و روحی انسان در دوران جدید سبب بروز مشکلات بزرگی در زندگی به ظاهر سرشار از رفاه او شده است که ریشه در پوچ و بیهوده انگاشتن نظام آفرینش دارد. به نظر فرانکل سرخوردگی از معنای خوب به خلأ وجودی می‌انجامد که با حس بی‌معنایی و بی‌تفاوتی و خستگی همراه است (مک‌دونالد و همکاران، ۲۰۰۷، ص ۲).

درباره معنای زندگی دیدگاه‌های زیر وجود دارد:

۱. هدفمندی در زندگی: انسجام و هدفمندی در وجود یک فرد، پیگیری اهداف برای نیل به آنها و داشتن یک حس تحقق اهداف ارزشمند (ادواردز به نقل از بیات، ۱۳۹۰، ص ۶۶)؛
  ۲. ارزش: بنا به اعتقاد متر (۲۰۱۳) مفهوم معنای زندگی آشکارکننده نوعی ارزش می‌باشد؛
  ۳. هدفمندی در زندگی همراه با ارزش و کارکرد زندگی: معنای زندگی می‌تواند سه معنا داشته باشد، ارزش زندگی، هدف زندگی و کارکرد زندگی (مک‌دونالد و همکاران، ۲۰۰۷، ص ۲).
- همچنین معنای زندگی را دارای پنج بعد عاطفی، انگیزشی، شناختی، رابطه‌ای و شخصی می‌دانند (ونگ، ۱۹۹۸، ص ۱). البته بعد انگیزشی معنای زندگی توسط فرانکل (۱۹۶۳) مشخص شد. وی معتقد بود که دستیابی به معنای زندگی مهم‌ترین انگیزه انسان است.
- افزون‌بر این، معنای زندگی به دو رویکرد درونی و بیرونی تقسیم شده است. برداشت از معنا به‌عنوان امر درونی این است که خود انسان، خالق و سازنده معنای زندگی‌اش باشد. این دیدگاه تأثیر بسیاری بر فرهنگ مدرن و پست‌مدرن داشته است (کاتینگهام^۱، ۱۳۹۳، ص ۲۵). پارک و فولکمن (۱۹۹۷) به منظور توضیح اینکه افراد چگونه معنا را به‌ویژه در واکنش به استرس می‌بینند، چارچوبی را طراحی کرده‌اند که معنای جهانی را از معنای موقعیتی متمایز می‌کند. معنای جهانی به اهداف و مفروضات اساسی باورها و انتظارات مردم در مورد جهان اشاره دارد و دربرگیرنده باورهایی در مورد نظم زندگی با دنیا و همچنین اهداف زندگی شخصی است، اما معنای موقعیتی

1. katcnghom

به تعامل باورها و اهداف جهانی فرد با شرایط خاص محیطی اشاره دارد. آنها معتقدند معنای جهانی تا حد زیادی معنای وضعیت رویدادهای موجود در زندگی ما را تعیین می‌کنند (جیم و همکاران، ۲۰۰۶، ص ۱).

از نظر برخی اندیشمندان معنای زندگی کاملاً به دین و معنویت مربوط است؛ معنای اعتقاد به الگویی از جهان است که به نوبه خود از دین یا معنویت مشتق می‌شود (یالوم، ۱۹۸۰، ص ۲). فرانکل معتقد بود که انسان تنها موجودی زیستی اجتماعی نیست، بلکه موجودی فرامادی است که قادر به فراتر رفتن از محدودیت‌های فیزیکی از طریق معنا و معنویت می‌باشد (مک‌دونالد و همکاران، ۲۰۰۷، ص ۱). پارک و فولکمن (۱۹۹۷) دین و معنویت را نمونه خوبی از ارائه معنای زندگی می‌دانند، زیرا جهت‌گیری فلسفی از درک جهان، رویدادهای ناخوشایند و هدف زندگی را پیش‌رو قرار می‌دهد (جیم و همکاران، ۲۰۰۶، ص ۱). بوینگشتین (۱۹۶۰) معتقد بود که اعتقاد به خدا، یعنی فهم این نکته که زندگی معنایی دارد (فرانکل، ۱۳۹۰، ص ۱۵۹).

در رابطه معنا و هدف زندگی، ادیان الهی از جمله اسلام آموزه‌های قوی و مؤثری دارد که از آیات قرآن برداشت شده است (برای نمونه بقره، ۲۵۶؛ مؤمنون، ۱۱۵ و ذاریات، ۵۶)؛ از این‌رو، بی‌تردید معنای زندگی در نگاه اسلامی با دیدگاه‌های دیگر تفاوت دارد. بررسی نظرات روان‌شناسان اسلامی نشان می‌دهد که:

۱. هدفمندی در زندگی همراه با ارزش و کارکرد زندگی است. معنای زندگی به ارزش، هدف و کارکرد زندگی مربوط می‌شود و ارزش زندگی نیز به معنای احساس احترام و افتخار و تعالی و گذر کردن از حد و مرزهای زندگی است و این سه مورد نیز باید همراه با هم باشند تا زندگی معنادار شود (بیات، ۱۳۹۰، ص ۵۴-۵۸)؛

۲. هدفمندی با مفاهیم دیگر نیز همراه است؛ برای نمونه مفاهیم مهم معنای زندگی در نهج البلاغه عبارت‌اند از: ۱. هدفمندی زندگی؛ ۲. خداباوری؛ ۳. اعتقاد به گذاری بودن مرگ (جاودانگی انسان)؛ ۴. توانایی درک و تفسیر عمقی از پدیده‌ها؛ ۵. انجام اعمال و رفتارهای اخلاقی و معنوی مانند نماز، نیایش و کمک کردن به نیازمندان (شجاعی، ۱۳۹۱، ص ۵۱)؛

۳. معنای زندگی دارای چند بعد است؛ معناداری در زندگی جامع ابعاد بینشی، گرایشی و کنشی دارد که برخی از شاخصه‌های این سه بعد عبارت‌اند از: داشتن جهان‌بینی صحیح، تبیین درست شرور و سختی‌ها، امید، خودباوری، خوش‌بینی، تعهد و احساس مسئولیت، آرامش و اطمینان (علیخانی، ۱۳۹۴، ص ۱۱۷-۱۲۵).

ابعاد معانی زندگی در زندگی مؤمنانه به این ترتیب است: اول، سادگی و شفافیت (داشتن درک روشنی از اجزا و ابعاد زندگی)؛ دوم، جدیت و مسئولیت (مواجهه مسئولانه در برابر زندگی)؛

سوم، داشتن زندگی عاشقانه؛ چهارم، انطباق با خواسته‌ها و گرایش‌ها؛ پنجم، شادی و سرور (موفق، ۱۳۸۸، ص ۱۹۶-۲۴۴). علم روان‌شناسی، افزون‌بر وجه نظری به وجه عملی معنای زندگی و ساخت پرسشنامه و آزمون پرداخته است. با وجود اهمیت نظری و عملی معنای زندگی در روان‌شناسی و مشاوره، هنوز ابهامات زیادی در مورد این سازه روان‌شناسی وجود دارد که بخش بزرگی از آن به شیوه اندازه‌گیری این متغیر مربوط می‌شود. یکی از حوزه‌هایی که در ادبیات معنا در زندگی کمتر بدان توجه شده است، چگونگی اندازه‌گیری آن است (استیگر^۱، ۲۰۰۶، ص ۱).

در این باره، پژوهش‌های زیادی انجام شده و پرسشنامه‌هایی ارائه شده است. اسکنل^۲ و همکاران (۲۰۰۹) پرسشنامه‌ای طراحی کردند که ۲۶ منبع معنایی دارد و در چهار بعد طبقه‌بندی می‌شود: خود فرارویی، خودشکوفایی، فرقه مذهبی، خوب بودن. مک‌دونالد و همکاران (۲۰۰۷) در پژوهشی با عنوان مقیاس معنای زندگی و توسعه یک نسخه مختصر و جامع، نخست پیشینه زندگی را بررسی کرده و پس از آن به تعاریف معنای زندگی از دیدگاه دانشمندان روان‌شناسی پرداخته و سپس یک سیستم پنج عاملی را برای معنای زندگی معرفی کرده است.

جیم و همکاران (۲۰۰۶)، پرسشنامه‌ای به نام (mils) طراحی کردند که سنجش معنا در زندگی پس از رهایی از سرطان است و شامل این جنبه‌ها می‌باشد: سازگاری و صلح، مقاصد و اهداف زندگی، سردرگمی و معنای تضعیف شده و مزایای معنویت. این پرسشنامه دارای همسانی درونی و همچنین روایی همگرا و افتراقی می‌باشد و تحلیل عاملی اکتشافی و تأییدی نیز بر روی آن انجام شده است. استیگر و همکاران (۲۰۰۶)، پرسشنامه‌ای به نام MLQ تهیه کردند که ده آیتم همراه با دو زیرمقیاس پنج آیتمی حضور معنا (MLQ-P) و جستجوی معنا (MLQ-S) دارد؛ زیرمقیاس حضور، وجود معنا را می‌سنجد و زیرمقیاس جستجوی معنا، میزان معنا در زندگی را اندازه‌گیری می‌کند. این ابزار ابتدا ۴۴ آیتم داشته که با استفاده از تحلیل عاملی اکتشافی و سپس تحلیل عاملی تأییدی به ده آیتم کاهش یافته است.

ماسکارو^۳ و همکاران (۲۰۰۴) پرسشنامه معنایی روحانی با نام SMS طراحی کردند که چهارده آیتم دارد. آنها معنای روحی را به‌عنوان گستردگی روح دانسته‌اند؛ به صورتی که هر شخص معتقد باشد که زندگی، عملکردی دارای هدف است. وونگ^۴ (۱۹۹۸) پرسشنامه ۵۷ آیتمی به نام pmp ساخت. نخست سؤال‌هایی از مردم پرسید و با تحلیل آنها، به فهرستی ۱۰۲ آیتمی دست یافت. سپس با استفاده از آلفای کرونباخ به پرسشنامه ۵۷ آیتمی رسید. مدل PMP ساخته شد تا به

1. Steager
2. schnell
3. Masxaro
4. wong

بررسی طیف گسترده‌ای از ساختارهای مثبت و منفی سلامتی پردازد. کرومباخ^۱ و همکاران (۱۹۶۹) پرسشنامه بیست آیتمی با نام PIL و به الهام از معنادرمانی فرانکل طراحی کردند که تعیین می‌کند هر شخص در زندگی خود به چه معناهایی از زندگی رسیده است. این آزمون در جستجوی اهداف معرفتی و مشخصات نگرشی زندگی است.

متمایز از تحقیق‌های بیان شده، این پژوهش با تمرکز این بر آیات قرآن و روایات اسلامی به دنبال وضوح بخشی مفهوم معنای زندگی و با استفاده از متون اسلامی (آیات قرآن و سخنان اولیای دین اسلام) است تا از این متون گویه‌هایی استخراج کند که افزون بر توجه به ابعاد معنای زندگی در دیدگاه رایج روان‌شناسی، مبنا و محتوای اسلامی داشته باشد. این پژوهش به دنبال پاسخگویی به پرسش‌های زیر است:

۱. مفهوم معنای زندگی طراحی شده براساس منابع اسلامی از چه مؤلفه‌هایی تشکیل شده است؟
۲. ساختار عاملی مبتنی بر تحلیل عاملی آزمون معنای زندگی براساس منابع اسلامی چگونه است؟
۳. آزمون معنای زندگی براساس منابع اسلامی از چه میزان پایایی برخوردار است؟
۴. آزمون معنای زندگی براساس منابع اسلامی از چه میزان روایی برخوردار است؟

روش پژوهش

در این تحقیق از روش توصیفی تحلیلی و پیمایشی استفاده شد. جامعه آماری آن تمام دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی قم در سال ۱۳۹۵ بودند که در سه دانشکده علوم پایه-علوم انسانی و فنی مهندسی حضور در حال تحصیل بودند. تعداد این دانشجویان حدود ۱۳ هزار نفر بود. نمونه پژوهش، تعدادی از دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی قم بودند که با توجه به جدول مورگان و با نظر به پاسخ ندادن برخی از پاسخگویان، ۴۴۰ نفر در نظر گرفته شدند. روش نمونه‌گیری، تصادفی خوشه‌ای چند مرحله‌ای بود.

ابزار پژوهش

۱. پرسشنامه محقق ساخته در معنای زندگی براساس آموزه‌های اسلامی.
۲. پرسشنامه معنای زندگی (MLQ) که در این پژوهش برای سنجش روایی همگرایی پرسشنامه به کار رفت. مایکل استیگر و همکارانش پرسشنامه معنای زندگی را در سال ۲۰۰۶ ساختند که دارای دو زیرمقیاس حضور معنا و جستجوی معنا است که هر کدام پنج آیتم و

1. crumbaugh

در مجموع ده آیتم دارد. طبق پژوهش‌ها، اعتبار زیرمقیاس حضور معنا ۰/۸۶ و اعتبار زیرمقیاس جستجوی معنا ۰/۸۷ برآورد شده است. همچنین پایایی زیرمقیاس حضور معنا و جستجوی معنا به ترتیب ۷۰٪ و ۷۳٪ است. لازم به ذکر است که سؤال‌های ۲، ۳، ۷، ۸ و ۱۰ جستجوی معنا را ارزیابی می‌کنند. سؤال‌های ۱، ۴، ۵، ۶ و ۹ وجود معنا را می‌سنجند. در این پرسشنامه امتیازدهی پیوسته است و سؤال ۹ امتیاز منفی دارد (استیگر و همکاران، ۲۰۰۶). روایی این پرسشنامه در ایران با آلفای کرونباخ (۰/۸۵) و بازآزمای (۰/۸۱) به دست آمد (غلام محمدی، ۲۰۱۳).

۳. فرم کوتاه مقیاس افسردگی، اضطراب، استرس (DASS) که آن را لویباند در سال ۱۹۹۵ تهیه کرد و برای سنجش روایی و اگرایی پرسشنامه به کار رفت. هنری و کرافورد (۲۰۰۵) فرم کوتاه مقیاس DASS را به لحاظ روایی ساز مورد مطالعه قرار دادند؛ آنها به وجود یک عامل عمومی و سه عامل افسردگی، اضطراب و استرس در مقیاس DASS اشاره دارند. آنها ضرایب اعتبار (بر مبنای آلفای کرونباخ) این عوامل را به ترتیب برابر ۸۸٪، ۸۲٪، ۹۰٪ و برای کل مقیاس ۹۳٪ گزارش کردند. در ایران روایی پرسشنامه از راه همسانی درونی و اعتبار آن با استفاده از تحلیل عاملی و اعتبار ملاک تأیید شد (صاحبی و همکاران، ۱۳۸۴).

مراحل ساخت آزمون

مرحله اول: آیات و روایات مربوط به مؤلفه‌های معنا و هدف زندگی جمع‌آوری شد و با نظرخواهی از متخصصان دینی طبق مقیاس لیکرت برای تعیین میزان تناسب آیات و روایات با مؤلفه‌ها و تعیین میانگین مربوط به هر مؤلفه و اشتراک نظرات به دست آمد.

مرحله دوم: پژوهشگر با بررسی منابع اسلامی (آیات و روایات) به تعدادی از مؤلفه‌های معنای زندگی در اسلام دست یافت و آن‌گاه برای اعتبار محتوایی با روش خبرگانی از متخصصان اسلامی و روان‌شناسی طبق مقیاس لیکرت درباره آنها نظرخواهی شد و آن‌گاه تعیین میانگین هر مؤلفه برای به دست آوردن نقطه اشتراک نظرات متخصصان انجام گرفت.

مرحله سوم: سؤال‌های آزمون از مستندات قرآنی و حدیثی طراحی شد و از متخصصان روان‌شناسی و دینی برای تعیین میزان تناسب آیات و روایات با سؤال‌ها نظرخواهی شد. جدول ۱ نمونه‌ای از بررسی تناسب پرسش‌ها با آیات و روایات را نشان می‌دهد.

جدول ۱. نمونه تناسب پرسش‌ها با آیات و روایات

سؤال	مستندات
با یاد خدا آرام می‌شوم	«الَّذِينَ ءَامَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ» (رعد، ۲۸)
اطمینان دارم که خداوند مرا تنها نمی‌گذارد	قال علی <small>عليه السلام</small> : «مَنْ وَثِقَ بِأَنَّ مَا قَدَّرَ اللَّهُ لَهُ لَنْ يَفُوتَهُ، اسْتَرَاحَ قَلْبُهُ» (أقاجمال خوانساری، ۱۳۶۶، ج ۵، ص ۳۶۴)
وسیله آرامش دیگران هستم	«إِنَّ الْمُؤْمِنَ لَيْسَكُنْ إِلَى الْمُؤْمِنِ كَمَا يَسْكُنُ الظَّمَانُ إِلَى الْمَاءِ الْبَارِدِ» (راوندی کاشانی، بی‌تا، ص ۸)

مرحله چهارم: اجرای مقدماتی و رفع نواقص آزمون انجام گرفت. در این مرحله، سؤال‌ها بین ۵۰ نفر از طلاب خوابگاهی جامعه الزهراء عليها السلام اجرا و بازآزمایی آن پس از مدت سه هفته انجام شد که یکی از روش‌های تعیین پایایی این آزمون بود.

مرحله پنجم: آزمون بر نمونه چهارصد نفری از جامعه آماری دانشجویان دانشگاه آزاد اجرا شد و اعتباریابی آن صورت گرفت.

مرحله ششم: تحلیل عاملی بر روی کل نمونه اجرا و عوامل جدید نامگذاری شد.

یافته‌های پژوهش

پرسش اول: «مفهوم معنای زندگی براساس منابع اسلامی از چه مؤلفه‌هایی تشکیل شده است؟» در این پژوهش در بخش نظری نخست با بررسی دوهزار آیه و روایت و انتخاب ۱۴۲ مورد که از نظر محقق ارتباط بیشتری با موضوع داشت، ۳۵ شاخص برای معنای زندگی از آیات و روایات استخراج شد که با استفاده از روش خبرگانی و تعیین میانگین آنها، شاخص‌ها مورد تأیید قرار گرفت. پس از مرحله‌ای که در ساخت آزمون و قسمت جمع‌آوری داده‌ها توضیح داده شد و تغییراتی که مؤلفه‌ها از نظر کمی و کیفی داشتند، ۱۹ مؤلفه از ۳۵ مؤلفه استخراج شده از آیات و روایات باقی ماند که ۵ مورد بینشی و ۶ مورد گرایشی و ۸ مورد کنشی به این صورت به دست آمد: ایمان به خدا، شناخت دنیا، آخرت و مرگ، هدف، ارزش انسان، داشتن بینش صحیح به سختی‌ها، امید، رضایتمندی، خدمت به هم‌نوع و خیرخواهی برای آنها، مهرورزی و ملایمت با مردم، رفتار شایسته، کسب دانش، سعادت، کار و تلاش و پشتکار، عبادت و یاد خدا، تشکیل خانواده و فرزندپروری، شادی و سرور و تفریح، ارضای گرایشات غریزی، عشق‌ورزی، استغنا و بی‌نیازی از مردم. شکل ۱ طرح کلی از رابطه این مؤلفه‌ها را نشان می‌دهد.

تحلیل عاملی مقیاس معنای زندگی براساس منابع اسلامی

پرسش دوم: «ساختار عاملی مبتنی بر تحلیل عاملی مقیاس معنای زندگی براساس منابع اسلامی چگونه است؟»

نخست ضریب KMO بررسی شد که گویای کفایت نمونه برداری برای تحلیل عاملی است.

جدول ۱. نتایج آزمون کایرز - مایر - اولکیت و کرویت بارتلت مقیاس معنای زندگی براساس منابع اسلامی

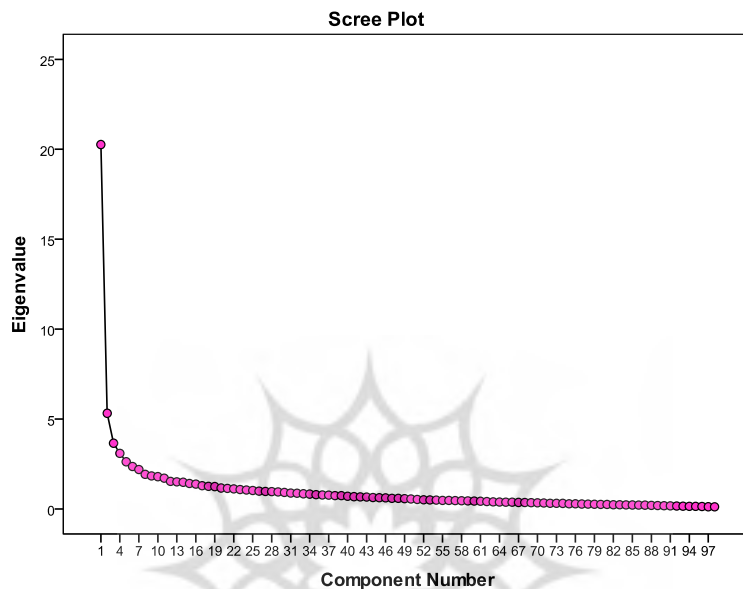
سطح معناداری	آزمون کرویت بارتلت		KMO
	درجه آزادی	مقدار خی دو	
۰/۰۰۱	۱۲۰	۱۸۶۵۶/۱	۰/۸۹۲

مقدار KMO برابر با ۰/۸۹۲ بود (در پژوهش‌ها حد قابل قبول معمولاً ۰/۷۰ در نظر گرفته می‌شود) که مقدار مناسبی به شمار می‌رود. برای بررسی معنادار بودن ماتریس همبستگی داده‌های موجود، آزمون بارتلت به کار برده شد. ضریب بارتلت برای مقیاس معنای زندگی براساس منابع انسانی ۱۸۶۵۶/۱ بود که در سطح ۰/۰۰۱ معنادار است.

پس از اطمینان از کارایی نمونه‌گیری محتوایی مقیاس و معنادار بودن ماتریس همبستگی داده‌های موجود، از تحلیل عاملی به روش مؤلفه‌های اصلی و چرخش واریماکس استفاده شد. در

وهله نخست، تحلیل عاملی با استفاده از نمودار سنگریزه، تعداد عامل‌های برجسته موجود در ساختار عاملی آزمون معنای زندگی براساس منابع اسلامی مشخص شد (نمودار ۱).

نمودار ۱: نمودار سنگریزه تحلیل عاملی گویه‌های مقیاس معنای زندگی براساس منابع اسلامی

همان‌طور که در نمودار مشاهده می‌شود، شیب نمودار از عامل ۴ به بعد تخت می‌شود. این بدان معناست که سه عامل دارای ارزش ویژه بیشتر از ۱ می‌باشند. پس از بررسی گویه‌های موجود در عامل‌های دارای ارزش ویژه بیشتر از ۱ مشخص شد که تحلیل عاملی از نظر تعداد و تناسب محتوایی گویه‌ها برای سه عامل برازش مناسب‌تری دارد، بر این اساس ماتریس عاملی چرخش یافته براساس سه عامل بررسی شد.

جدول ۲. عامل‌های استخراج‌شده حاصل از تحلیل عاملی مقیاس معنای زندگی اسلامی

عامل	ارزش ویژه	درصد واریانس	درصد تراکمی
اول	۲۰/۲۶	۲۰/۶۷	۲۰/۶۷
دوم	۵/۳۱	۵/۴۲	۲۶/۱۰
سوم	۳/۶۵	۳/۷۲	۲۹/۸۳

تحلیل عاملی نهایی به استخراج سه عامل انجامید که این عامل‌ها در مجموع ۲۹/۸۳ درصد از واریانس کل پرسشنامه را تبیین می‌کنند. سهم هر یک از عامل‌های سه‌گانه به ترتیب ۲۰/۶۷ درصد، ۲۶/۱۰ درصد، ۲۹/۸۳ درصد است؛ بنابراین تعداد سه عامل برای این پرسشنامه در نظر گرفته شد. این سه عامل در فرایند نامگذاری به نام‌های معناداری ارزشی، معناداری معرفتی و بی‌معنایی زندگی مشخص شد. در این فرآیند ۹ سؤال با بار عاملی زیر ۰/۳۰ حذف شدند؛ در واقع این شاخص‌ها و عوامل با انجام تحلیل عاملی تغییر کرد و از عناوین جزئی به سه عنوان کلی تبدیل شد.

جدول ۳. بارهای عاملی سؤالات سه عامل مقیاس معنای زندگی اسلامی

عامل یک: معناداری ارزشی		
۰/۳۵۴	دنیا در نظر من مکانی برای انجام اعمال صالح است	X11
۰/۳۹۶	مرگ دیگران برای من عبرت‌آمیز است	X12
۰/۳۸۸	از نعمت‌های دنیا بهره می‌برم	X13
۰/۵۱۴	با هدف زندگی می‌کنم	X14
۰/۳۸۱	برای خود ارزش قائل هستم	X16
۰/۵۴۹	برای رسیدن به اهدافم، همت بالایی دارم	X19
۰/۴۸۱	نفس خود را از صفات بد اخلاقی حفظ می‌کنم	X22
۰/۴۵۹	در صحبت کردن از الفاظ رکیک استفاده نمی‌کنم	X23
۰/۵۳	مشکلات زندگی را کسب تجربه می‌دانم	X24
۰/۴	سختی‌ها نزد من ناپایدار هستند	X25
۰/۶۳۴	شکست را پل پیروزی می‌دانم	X26
۰/۳۴۱	کاری که در ذهنم آسان می‌آید بر من راحت می‌گذرد	X27
۰/۴	به آنچه خداوند نصیبم کرده راضی هستم	X31
۰/۳۶۳	در غیاب دوستانم نمی‌گذارم بدگویی آنها شود	X37
۰/۴	آنچه خود یاد گرفته‌ام به دوستانم یاد می‌دهم	X38
۰/۴۳۹	با قرض دادن مالم، اختلافات آشنایانم را برطرف می‌کنم	X39
۰/۴۸۳	مقامات دنیایی در نظر من اهمیت ندارد	X4
۰/۴۰۶	به نیازمندان کمک می‌کنم	X40
۰/۳۴۴	خواسته‌هایم را از دیگران با نرم‌خویی بیان می‌کنم	X41
۰/۴۳۱	در زندگی انعطاف دارم	X42
۰/۴۶۹	در برقرار کردن پیوند دوستی دوستانم همکاری می‌کنم	X45
۰/۶۲	از اهمال کاری و سستی در انجام وظایف خود خودداری می‌کنم	X47
۰/۵۵۷	به وسیله اعمال شایسته‌ام به موفقیت در زندگی رسیده‌ام	X48
۰/۴	از دانش دیگران بهره می‌برم	X49
۰/۵۰۸	عبادت‌های من آگاهانه است	X50
۰/۶۰۱	به علم خود عمل می‌کنم	X55
۰/۵۷۱	در راه اصلاح نفس خود کوشا هستم	X56

۰/۴۵	در راه اصلاح امور مردم کوشا هستم	X57
۰/۳۱۲	مورد اعتماد مردم هستم	X58
۰/۴۸۱	به راه حق پایبندم	X59
۰/۶۰۴	فرصت‌ها را غنیمت می‌شمارم	X6
۰/۵۵۵	از تن‌آسایی بیزارم	X60
۰/۵۳۱	حسادت نمی‌ورزم	X61
۰/۴۰۸	کینه‌توزی نمی‌کنم	X62
۰/۴۰۹	درآمد من حاصل دسترنج خودم می‌باشد	X63
۰/۶۳۵	در فعالیت‌های خود مداومت دارم	X65
۰/۶۵۳	کار امروز را به فردا نمی‌اندازم	X66
۰/۶۰۳	دستورات خدا را با تفکر انجام می‌دهم	X67
۰/۴۴۱	به وسیله یاد خدا نفاق را از خود دور می‌کنم	X72
۰/۴۸۶	در ارضای غریزه خوردن خود، تعادل را حفظ می‌کنم	X87
۰/۴۵۶	در ارضای غریزه جنسی خود، تعادل را حفظ می‌کنم	X88
۰/۵۴۲	در ارضای غریزه خوابیدن خود، تعادل را حفظ می‌کنم	X89
۰/۶۲	در انجام دادن وظایفم کوتاهی نمی‌کنم	X9
۰/۴۱۹	از عشق‌های غیرمنطقی دوری می‌گزینم	X90

عامل دوم: معناداری معرفتی

۰/۳۳۷	آفرینش جهان را هدفمند می‌دانم	X15
۰/۴۳۳	با امید به رحمت خداوند، تلاش و کوشش می‌کنم	X28
۰/۴۹۱	در مشکلات زندگی، به پشتیبانی خداوند امید دارم	X30
۰/۳۷۴	آسایش را در رضایتمندی از زندگی می‌دانم	X32
۰/۴۶۶	به خدای خود اعتماد دارم	X33
۰/۵۰۶	کمک کردن به هم‌نوع کار نیکویی است	X34
۰/۵۱۵	هرگاه مشکلی از هم‌نوع خود برطرف می‌کنم، در حال عبادت هستم	X35
۰/۴۶۵	به برداشتن موانع پیشرفت دیگران کمک می‌کنم	X36
۰/۴۵۱	با غم هم‌نوع خود غمگین می‌شوم	X43
۰/۳۸۲	با دیگران پیوند دوستی برقرار می‌کنم	X44
۰/۴۵۱	بهترین دانش آن است که موجب اصلاح رفتار من شود	X51
۰/۵۲۲	کار خوب آن است که انسان در آن صداقت داشته باشد	X64
۰/۴۹۱	کسب روزی حلال را عبادت می‌دانم	X68
۰/۵۱۷	به پدر و مادرم احسان می‌کنم	X69
۰/۴۲۱	به وسیله یاد خدا شیطان را از خود دور می‌کنم	X70
۰/۵۵	به وسیله یاد خدا کردارم را نیکو می‌کنم	X71
۰/۴۶	به خاطر خداوند تواضع می‌کنم	X73
۰/۳۳۱	در ازدواج منافعی نهفته است	X75
۰/۴۳۷	به فرزندانم محبت می‌کنم	X79
۰/۴۹۱	به تربیت فرزندان خود اهتمام می‌ورزم	X80
۰/۵۷۷	آسایش و رفاه خانواده‌ام را فراهم می‌کنم	X81

۰/۵۹۴	حقوق فرزندان خود را رعایت می‌کنم	X82
۰/۵۱۵	حقوق همسر خود را رعایت می‌کنم	X83
۰/۵۰۱	شادی و سرور را امری درونی می‌دانم	X84
۰/۶۲۱	زمانی که دیگران را شاد می‌کنم، خود نیز شاد می‌شوم	X85
۰/۴۰۲	به تفریح در زندگی اهمیت می‌دهم	X86
۰/۴۷	تعلق به خداوند را به همه تعلقاتم ترجیح می‌دهم	X92
۰/۴۴۶	دیگران را به خاطر دوستی با خداوند، دوست دارم	X93
۰/۶۶	دوست دارم محبوب خداوند باشم	X94
۰/۴۶۴	دوست دارم محبوب مردم باشم	X95
۰/۵۰۲	کارمی‌کنم تا از دیگران بی‌نیاز باشم	X96
۰/۴۷	بی‌نیازی من از مردم مرا از خوش‌رویی با آنان باز نمی‌دارد	X97
۰/۴۸۹	بی‌نیازی از مردم موجب آسایش من است	X98

عامل سوم: بی‌معنایی زندگی		
۰/۵۷	به مقامات دنیایی دل بسته هستم	X10
۰/۴۸۱	مشکلات خود را با همه در میان می‌گذارم	X17
۰/۴۵۴	بر گفتار خود تسلط ندارم	X18
۰/۶۰۳	به خاطر اسم و رسم خانوادگی افراد به آنها احترام می‌گذارم	X21
۰/۴۸۹	به وسیله افتخارات خانوادگی ام به موفقیت در زندگی رسیده‌ام	X46
۰/۴۰۵	به لذت‌های دنیا وابسته هستم	X5
۰/۷۳۱	علم می‌آموزم تا با آن بر مردم فخر فروشی کنم	X52
۰/۷۶۵	علم می‌آموزم تا با آن بر مردم ریاست کنم	X53
۰/۶۴۷	به تحصیل دانش بی‌رغبتم؛ زیرا که می‌بینم در جامعه‌ام، عالمان بی‌عمل وجود دارند	X54
۰/۵۵	از دواج را به خاطر مسائل مادی به تأخیر انداخته‌ام	X74
۰/۶۲	خدمت به همسر را بی‌گیری می‌دانم	X77
۰/۵۳۵	فرزندپروری را دوست ندارم	X78

پایایی آزمون معنای زندگی بر اساس منابع اسلامی

پس از انجام فرآیند تحلیل عاملی ۸۹ سؤال باقی ماند. برای بررسی پرسش سوم پژوهش «آزمون معنای اسلامی بر اساس منابع اسلامی از چه میزان پایایی برخوردار است؟» از سه روش پایایی مبتنی بر همسانی درونی، پایایی مبتنی بر روش تصنیف و پایایی بازآزمایی استفاده شد. به منظور بررسی پایایی مبتنی بر همسانی درونی از ضریب آلفای کرونباخ و تصنیف استفاده شد. نتایج برحسب تحلیل بر روی کل دانشجویان در جدول زیر آمده است.

جدول ۴. ضرایب پایایی مبتنی بر همسانی درونی آزمون معنای زندگی براساس منابع اسلامی

مقیاس	آلفای کرونباخ	تتصیف (ضریب اسپیرمن براون)
معنای زندگی براساس منابع اسلامی	۰/۹۴۵	۰/۸۷۸

همان طور که در جدول ۴ مشاهده می‌شود، ضریب آلفای کرونباخ برای کل آزمون بالاتر از ضریب ۰/۷۰ است (ضریبی که از نظر روان‌سنجی به‌عنوان ضریب مناسب برای پایایی یک آزمون قلمداد می‌شود) و این دلالت بر پایایی مطلوب مبتنی بر همسانی درونی آزمون معنای زندگی براساس منابع اسلامی دارد. ضریب اسپیرمن-براون کل آزمون بالاتر از ضریب ۰/۷۰ است (ضریبی که از نظر روان‌سنجی به‌عنوان ضریب مناسب برای پایایی یک آزمون قلمداد می‌شود) و این امر بر پایایی مطلوب مبتنی بر تتصیف آزمون معنای زندگی براساس منابع اسلامی دلالت دارد. به این منظور پایایی مبتنی بر بازآزمایی آزمون معنای زندگی، این آزمون به فاصله سه هفته دو بار بر روی تعداد ۵۰ نفر از طلاب خوابگاهی جامعه الزهراء علیها السلام اجرا شد.

جدول ۵. ضریب پایایی مبتنی بر بازآزمایی آزمون معنای زندگی براساس منابع اسلامی

متغیر	کل مقیاس	تعداد
معنای زندگی براساس منابع اسلامی	۰/۷۱۸**	۵۰

$p < ۰/۰۵^*$ $p < ۰/۰۱^{**}$

همان طور که در جدول ۵ مشاهده می‌شود، همبستگی مثبت و معناداری بین نمره کل آزمون معنای زندگی براساس منابع اسلامی در طی دوبار اجرای این آزمون وجود دارد که این امر نشان‌دهنده پایایی بازآزمایی مطلوب آزمون معنای زندگی براساس منابع اسلامی است.

روایی آزمون معنای زندگی براساس منابع اسلامی

برای بررسی پرسش چهارم پژوهش «آزمون معنای زندگی براساس منابع اسلامی از چه میزان روایی برخوردار است؟»، افزون بر تحلیل عاملی سه مورد از روایی ملاکی بررسی شد که شامل روایی همگرا و روایی واگرا و نظرخواهی از افراد خبره می‌باشد.

به منظور بررسی روایی همگرایی آزمون معنای زندگی براساس منابع اسلامی، همبستگی این آزمون با مقیاس معنای زندگی استیگر محاسبه شد.

جدول ۶. ضریب روایی همگرایی آزمون معنای زندگی براساس منابع اسلامی

مقیاس	۱	۲	۳
۱. حضور معنا	۱		
۲. جستجوی معنا	۰/۵۳۱**	۱	
۳. معنای زندگی براساس منابع اسلامی	۰/۴۷۲**	۰/۲۴۶**	۱

همان‌طور که در جدول ۶ مشاهده می‌شود، کل آزمون معنای زندگی براساس منابع اسلامی رابطه مثبت و معناداری در سطح ۰/۰۱ با خرده‌آزمون‌های حضور معنا و جستجوی معنا در آزمون معنای زندگی استیگر دارد و این امر بر روایی همگرایی مطلوب آزمون معنای زندگی براساس منابع اسلامی دلالت دارد.

برای بررسی روایی واگرایی آزمون معنای زندگی براساس منابع اسلامی، همبستگی این آزمون با مقیاس DASS (مقیاس اضطراب-افسردگی-استرس) محاسبه شد.

جدول ۷. ضریب روایی واگرایی آزمون معنای زندگی براساس منابع اسلامی

آزمون‌ها	۱	۲	۳	۴
۱. افسردگی	۱			
۲. استرس	۰/۷۷۱**	۱		
۳. اضطراب	۰/۸۱۷**	۰/۷۷۸**	۱	
۴. کل آزمون DASS	۰/۹۳۱**	۰/۹۲	۰/۹۲۹**	۱
معنای زندگی براساس منابع اسلامی	-۰/۲۷۴**	-۰/۲۳**	-۰/۲۱۳**	۱

همان‌طور که در جدول ۷ مشاهده می‌شود، کل آزمون معنای زندگی براساس منابع اسلامی رابطه منفی و معناداری در سطح ۰/۰۱ با خرده‌آزمون‌های افسردگی، اضطراب، استرس دارد و این امر بر روایی واگرایی مطلوب آزمون معنای زندگی براساس منابع اسلامی دلالت دارد.

نظرخواهی از افراد خبره

روش دیگر بررسی روایی آزمون، استفاده از نظرات افراد متخصص و خبره است؛ از این‌رو، پس از طراحی سؤال‌های آزمون همراه با مستندات آنها از متخصصان روان‌شناسی و دینی برای تعیین میزان تناسب آیات و روایات با سؤال‌های آزمون نظرخواهی شد که میانگین تطابق سؤال‌ها با آیات و روایات بین ۸۰٪ تا ۱۰۰٪ بود.

بحث و نتیجه‌گیری

این بخش در ضمن بررسی چهار پرسش پژوهش ارائه می‌شود.

پرسش اول: مفهوم معنای زندگی طراحی شده براساس منابع اسلامی از چه مؤلفه‌هایی تشکیل شده است؟

همان‌گونه که در یافته‌ها بیان شد؛ در این پژوهش در بخش نظری در نهایت ۱۹ شاخص برای معنای زندگی از آیات و روایات استخراج شد که ۵ مورد بینشی و ۶ مورد گرایشی و ۸ مورد کنشی به دست آمد.

این موارد با پژوهش‌های فراوانی در مورد معنای زندگی در متون اسلامی همسو است. تقسیم مؤلفه‌های معنای زندگی به بعد بینشی و کنشی همسو با پژوهش شرفی (۱۳۸۸، ص ۱۴۶) است. بخشی از مؤلفه‌ها نیز با نقش وظیفه‌مداری در معنای زندگی در مطالعه شرفی (۱۳۸۸، ص ۱۶۰) مشابه است. نقش کار و تلاش در معنای زندگی همسو با تحقیق تقوی (۱۳۹۴، ص ۱۸) است. هدف‌داری نیز منطبق با پژوهش شرفی است (۱۳۸۸، ص ۱۵۶)؛ همچنین نقش ایمان به خدا، آخرت و مرگ، هدف، ارزش انسان در معنای زندگی همسو با تحقیق صلواتی و دیگران (۱۳۹۷) و ابوالمعالی و آل یاسین (۱۳۹۵، ص ۹۱) است و نیز بسیاری از مؤلفه‌های معنای زندگی در حوزه بینشی، گرایشی و کنشی در این پژوهش با مؤلفه‌های معنای زندگی در حوزه‌های اعتقادی، اخلاقی و نگاه به دنیا از دیدگاه امام علی علیه السلام در تحقیق ابوالمعالی و آل یاسین، کاملاً منطبق است. همین مؤلفه‌ها در سه حوزه با تحقیق شجاعی (۱۳۹۱، ص ۵۱)، نیز همسو است که معنای زندگی در نهج‌البلاغه را در ضمن امور اعتقادی، عبادی و اخلاقی بیان کرده است. البته شجاعی مؤلفه‌های کنشی را در نظر نگرفته و مؤلفه گرایشی را در دو بخش انگیزشی و عاطفی آورده است؛ در حالی که مؤلفه‌هایی مانند خدمت به هم‌نوع، مهرورزی و ملایمت با مردم، رفتار شایسته، کسب دانش، کار و پشتکار، عبادت، تشکیل خانواده و فرزندپروری، شادی و سرور و تفریح، ارضای گرایش‌های غریزی، در معنای زندگی در نگاه اسلامی نقش مؤثر دارند؛ بنابراین به نظر می‌رسد بهترین تقسیم‌بندی مؤلفه‌های زندگی در متون اسلامی با رویکرد روانشناختی، همان سه حوزه بینشی، کنشی و ارزشی است که پژوهشگر در تحلیل محتوای متون اسلامی به آن دست یافته است.

پرسش دوم: ساختار عاملی مبتنی بر تحلیل عاملی آزمون معنای زندگی براساس منابع اسلامی چگونه است؟

در مورد تبیین قرار گرفتن شاخص‌ها در سه عنوان کلی و دلیل نامگذاری هر یک می‌توان گفت در ضمن تحلیل عاملی به‌طور طبیعی تعدادی از سؤال‌ها که مفهوم آنها نزدیک به هم بودند، به‌طور

منظم دسته‌بندی شده و هر دسته تحت پوشش یک عامل قرار گرفتند و در مجموع سه عامل را تشکیل دادند و تعدادی از سؤال‌ها که تحت پوشش هیچ عاملی قرار نگرفتند (نه سؤال) حذف شدند و علت نامگذاری سؤالات عامل یک که در مجموع ۴۴ سؤال را دربرمی‌گیرند به معناداری ارزشی این است که از آنها افزون‌بر معناداری زندگی ارزش‌ها نیز استنباط می‌شود و علت نامگذاری سؤالات عامل دوم که در مجموع ۳۳ سؤال را دربرمی‌گیرند به معناداری معرفتی این است که از آنها افزون‌بر معناداری زندگی، شناخت استنباط می‌شود. علت نامگذاری سؤالات عامل سوم که در مجموع دوازده سؤال را دربرمی‌گیرند، به بی‌معنایی زندگی این است که از آنها معنادار نبودن زندگی استنباط می‌شود.

پرسش سوم: آزمون معنای زندگی براساس منابع اسلامی از پایایی مناسب برخوردار است؟
برای بررسی این پرسش، از سه روش پایایی مبتنی بر همسانی درونی-و پایایی مبتنی بر تصویف و پایایی بازآزمایی استفاده شد. در بررسی پایایی مبتنی بر همسانی درونی، ضریب آلفای کرونباخ برای کل آزمون مناسب به دست آمد. در بررسی پایایی مبتنی بر تصویف از ضریب اسپیرمن-براون استفاده شد که این ضریب برای کل آزمون مناسب است. در بررسی پایایی مبتنی بر بازآزمایی، این رابطه مثبت و معناداری بین نمره کل آزمون معنای زندگی براساس منابع اسلامی در طی دو بار اجرای این آزمون به دست آمد؛ بنابراین آزمون معنای زندگی براساس منابع اسلامی، براساس سه روش تعیین پایایی، از پایایی مناسبی برخوردار است.

پرسش چهارم: آزمون معنای زندگی براساس منابع اسلامی از روایی مناسب برخوردار است؟
به منظور بررسی این پرسش، افزون‌بر تحلیل عامل از روش‌های روایی ملاکی شامل روایی همگرا، روایی واگرا و نظرخواهی از افراد خبره (روش خبرگانی) استفاده و همچنین روشن شد که آزمون معنای زندگی براساس منابع اسلامی، رابطه مثبت و معناداری در سطح ۰/۰۱ با خرده‌مقیاس‌های حضور معنا و جستجوی معنا در مقیاس معنای زندگی استیگر دارد و این امر بر روایی همگرایی مطلوب و مناسب این آزمون دلالت دارد.

در بررسی همبستگی این آزمون با مقیاس DASS (مقیاس افسردگی، اضطراب، استرس)، مشخص شد که کل آزمون معنای زندگی براساس منابع اسلامی، رابطه منفی و معناداری در سطح ۰/۰۱ با خرده‌مقیاس‌های افسردگی، اضطراب، استرس و کل مقیاس DASS دارد و این امر بر روایی واگرایی مطلوب و مناسب این آزمون دلالت دارد.

در بررسی روایی به روش نظرخواهی از افراد خبره (روش خبرگانی)، پس از طراحی سؤال‌های آزمون، همراه با مستندات آن میانگین تطابق سؤال‌ها با آیات و روایات بین ۸۰ درصد تا ۱۰۰

درصد بود. نتایج نشان داد سؤال‌های آزمون معنای زندگی براساس منابع اسلامی منطبق بر منابع اسلامی است؛ بنابراین آزمون معنای زندگی براساس منابع اسلامی می‌تواند به درستی همان چیزی را بسنجد که مدعی آن است و براساس چهار روش تعیین روایی، از روایی مناسبی برخوردار است. از نتایج این پژوهش به دست آمد که بین روان‌شناسی اسلامی با غیر آن در زمینه مفهوم معنای زندگی اشتراکاتی وجود دارد. این موارد عبارت است از: هدفمندی در زندگی، ارزش زندگی، کارکرد زندگی، نوع دوستی و خدمت به دیگران، مسئولیت‌پذیری، فعالیت و کار و تلاش، شادی و خوشایندی، امیدواری، عشق‌ورزی، رضایتمندی از زندگی و سرانجام دین و معنویت. البته در روان‌شناسی دینی، به‌ویژه روان‌شناسی اسلامی به‌طور جامع‌تر به معنای زندگی پرداخته است؛ به‌گونه‌ای که همه موارد معنای زندگی را دربرمی‌گیرد. البته روشن است که مواردی مانند داشتن جهان‌بینی درست نسبت به دنیا، مرگ، آخرت، ابزار کسب دانش، مهرورزی و برخورد با دیگران، تأکید بسیار بر تشکیل خانواده و فرزندپروری، تنها از راه نگاه ادیان الهی به دست می‌آید و ابعاد و محتواهای معنای زندگی در تحقیقات دانش روان‌شناسی در حد بسیار ضعیف‌تری قرار دارد.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. آقاجمال خوانساری، محمد بن حسین (۱۳۶۶)، شرح آقاجمال‌الدین خوانساری بر غررالاحکم و دررالکلم، ج ۷، چ ۴، تهران: دانشگاه تهران.
۳. ابوالمعالی، خدیجه و فاطمه‌سادات آل یاسین (۱۳۹۵)، «بررسی معنای زندگی از دیدگاه امام علی و مقایسه آن با دیدگاه ویکتور فرانکل»، دو فصلنامه علمی ترویجی علوم تربیتی از دیدگاه اسلام، بهار و تابستان، س ۴، ش ۶، ص ۸۵-۱۰۵.
۴. بیات، محمدرضا (۱۳۹۰)، دین و معنای زندگی در فلسفه تحلیلی، چ ۱، قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.
۵. تقوی، سیدحسین (۱۳۹۴)، «تبیین معناداری زندگی با معیارهای علمی قرآنی»، فصلنامه پژوهش‌های اعتقادی کلامی، س ۵، ش ۱۹، پاییز، ص ۷-۳۴.
۶. راوندی کاشانی، فضل‌الله بن علی (بی‌تا)، النوادر، ج ۱، چ ۱، قم: دارالکتاب.
۷. شجاعی، محمدصادق؛ سیدمحمد غروی و مسعود جان‌بزرگی (۱۳۹۱)، «معنای زندگی در نهج‌البلاغه»، دو فصلنامه مطالعات اسلام و روان‌شناسی، س ۶، ش ۱۱، پاییز و زمستان، ص ۳۷-۵۹.
۸. شرفی، محمدرضا (۱۳۸۸)، «فلسفه معنای زندگی از نظر اسلام»، مجله روان‌شناسی و علوم تربیتی، س ۳، ش ۳۹، ص ۱۴۳-۱۷۰.
۹. صاحبی، علی؛ محمدجواد اصغری و راضیه‌سادات سالاری (۱۳۸۴)، «اعتباریابی مقیاس افسردگی اضطراب تنیدگی (DASS-21) برای جمعیت ایرانی»، فصلنامه روان‌شناسان ایرانی، س ۱، ش ۴، تابستان ۱۳۸۴.
۱۰. صلواتی، عبدالله؛ عین‌اله خادمی و لیلا پوراکبر (۱۳۹۷)، «تحلیل تکثر معنای زندگی در فلسفه ملاصدرا»، جستارهای فلسفه دین، انجمن علمی فلسفه دین ایران، س ۷، ش ۱، بهار و تابستان، ص ۶۷-۹۰.
۱۱. علیخانی، اسماعیل (۱۳۹۴)، «برخی از شاخصه‌های زندگی معنادار در اسلام»، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، دوره چهارم.
۱۲. فرانکل، ویکتور (۱۳۹۰)، انسان در جستجوی معنای غایی، ترجمه احمد صبوری، چ ۱، تهران: نشر آشنا.

۱۳. کاتینگهام، جان (۱۳۹۳)، معنای زندگی، مترجمان امیرعلی علی‌زمانی و مریم دریانی اصل، چ ۱، تهران: انتشارات حکمت.
۱۴. موفق، علیرضا (۱۳۸۸)، معنای زندگی تأملی بر دیدگاه دین و مکاتب بشری، چ ۱، تهران: کانون اندیشه جوان.
۱۵. یالوم، آروین (۱۹۸۰)، روان‌درمانی اگزستانسیال، ترجمه سپیده حبیب، تهران: نی، ۱۳۹۰.
16. Frankel, v. (1963), *Man,s Searchs for Meaning* , New York, Pocker Book.
17. Gholam Mohammadi H. (2013), [Effectiveness of religious education based on the Quran, Hadith and Islamic narrations on the meaning of life and hope in the elderly in Kahrizak care center of the elderly (Persian) [Msc. thesis]. Tehran: University of Social Welfare and Rehabilitation Science.
18. Jim, H., Pumell, J, Richardson, S., Golden-Kreutz,d. & Andersen, B. (2006), Measuring Meaning in life, following cancer, *Quality of Life Reseach*, 15(8), 1355 – 1371.
19. Macdonald, Marvin (2007), *Meaning in life and development brier version of the personal profile*. Tinity western university.
20. Metz ,Thadeus (2013), *Meaning in life an analyze study* (oxford).
21. Steger, M.F. and Frazer P., Oishi,S. and Kaler,m.(2006), *The Meaning in life Questioner: Assessing the presence of and search for meaning in life*. *Journal of counseling psychology* No 53(1), 80- 93.
22. Wong, P. (1998), *Implicit Theories of Meaningful Life and the Development of the Personal Meaning Profile*.